

ITALY AND HUNGARY.

HUMANISM AND ART IN THE EARLY RENAISSANCE

Edited by Péter Farbaky and Louis A. Waldman, Firenze, Villa I Tatti – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2011 (Villa I Tatti Series, 27), xli + 728 l.

2008-ban az ország tudományos, kulturális intézményei, múzeumi és egyetemei több kiállítással és konferenciával is megünnepezték Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulóját. Az *Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance* címmel, Farbaky Péter és Louis A. Waldman szerkesztésében megjelent pompás kiállítású tanulmánykötet mintegy keretét alkotja a Reneszánsz Év eseményeinek: a kötet ugyanis a jubileumi évet előkészítő időszakban, 2007-ben, a firenzei Villa I Tatti Reneszánsz Kutatóközpontban megrendezett konferencia előadásait tartalmazza, megjelenésére azonban 2011-ig kellett várni. Nagy kihívás előtt álltak tehát a szerkesztők, hiszen bizonyára sokan némi szkepszissel veszik kézbe a könyvet: lehet-e közvetlenül a Reneszánsz Év publikációi után új eredményeket közölni? Ez a kérdés óhatatlanul felmerül a magyarországi olvasókban, még akkor is, ha tudjuk, hogy a kötet elsősorban a külföldi szakma képviselőivel akarja megismertetni a magyarországi humanizmus és korareneszánsz művészet kutatásainak legújabb tendenciáit és eredményeit. A magyarországi reneszánsz kutatók és a Villa I Tatti kapcsolata azonban a 2007-es konferenciánál régebbi időkre nyúlik vissza. A rendszerváltás előtti korszakban közép-európai kutatók 1981-től kezdődően a Fondo Amicizia ösztöndíjának köszönhetően juthattak ki Firenzébe, majd 1993-tól a Mellon Alapítvány kínált ösztöndíj-lehetőséget a térségből érkezőknek.¹ Jelen kötet szerzői között több egykori Tatti-ösztöndíjas is megtalálható.

A kötet első nagy tematikus egységében tudománytörténeti írások kaptak helyet (*The Study of the Hungarian Early Renaissance in Humanism and Art*). Hiánypótló tanulmányok ezek, a kötetben reprezentált diszciplínák nagyobb ívű tudománytörténeti önreflexiója ugyanis ritkaságnak számít a magyarországi reneszánsz-kutatások szakirodalmában, mind az irodalom, mind pedig a művészettörténet terén.² Éppen ezért ezek az írások

¹ Lásd Péter FARBAKY, [c. n.] = *Toward a Festschrift: Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*, Firenze, Villa I Tatti – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2010, 55–58.

² A magyarországi reneszánsz művészet kutatásának a történetét legutóbb MIKÓ Árpád foglalta össze: *Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz: Részletek egy stíluskorszak kutatásának a történetéből* = *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, II, 115–146; Uő, *A Corvina-könyvtár története = Uralkodók és Corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, szerk. KARSAY Orsolya, Bp., OSZK, 2002, 123–138. Lásd még Péter FARBAKY, *Postscript: Mrs Rózsa Feuer-Tóth and the Study of the Early Hungarian Renaissance* = Rózsa FEUER-TÓTH, *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus*, Bp., 1990, 141–148; Péter FARBAKY, *Renaissance Art and Architecture in*

amellett, hogy a hazai és a külföldi olvasók számára egyaránt tanulságosan kontextualizálják a magyarországi kutatásokat, felhívják a figyelmet a tudománytörténeti összefoglalások hiányára is. A fejezetet Marosi Ernő tanulmánya nyitja (*Risorgimento e Rinascimento in Ungheria*), amely azt vizsgálja, hogy a 19. században, a nemzetállamok, nemzeti identitástudat formálódásának idején milyen szerepet játszott a Mátyás-kultusz az ország kulturális és tudományos életében, milyen mintát jelentett Mátyás király műpártolása az akkoriban megalakuló állami intézmények – mint például a Magyar Nemzeti Könyvtár vagy a Magyar Tudományos Akadémia – alapításához. Marosi bemutatja, hogy Mátyás uralkodását már a 16. század óta az ország történelmének aranykorával azonosították, s a korszak politikai függetlensége és virágzó művészeti élete iránt érzett nosztalgia a 19. században csak még jobban felerősödött. Ez a korszellem határozta meg a reneszánsz-kutatások kezdeteit is. Marosi Ernő tanulmányának olvasása során azon is elgondolkozhatunk, hogy tulajdonképpen mit is jelent nekünk a reneszánsz korszaka, mi az a nemzeti narratíva, ami ennek az egyébként nemzetközi paradigmákban gyökerező eszmétörténeti fogalomnak a hazai értelmezési kereteit alakította.

A szekció következő írásában (*Introduzione alla recente storiografia sul Rinascimento in Ungheria*) Szörényi László ismerteti az utóbbi évek reneszánsz irodalomtörténeti kutatásainak főbb vállalkozásait és eredményeit. A számvetést Klaniczay Tibor halálának évével, 1992-vel kezdi, hiszen a humanizmusra és a korszak irodalomtörténetére vonatkozó kutatások szinte kivétel nélkül mind a kiváló filológus és egyszersmind kiterjedt nemzetközi kapcsolatokat építő, tudományszervező tudós munkásságához köthetők. Szörényi kiemeli annak a jelentőségét, hogy Klaniczay részt vett az 1982-ben, Schallaburgban megrendezett kiállítás koncepciójának a kidolgozásában, illetve a katalógus szerkesztésében. Klaniczay mindig is az interdiszciplináris kutatások ösztönzője volt, így túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a konferencia szervezői, egyben jelen kötet szerkesztői, az ő szellemi örökségét is folytatták azzal, hogy nemcsak a művészettörténetet, hanem a magyarországi humanizmus képviselőit is vizsgálendő témaként jelölték meg. Humanista szövegek és a művészetek kapcsolatának a tárgyalására azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert nem mindig volt ez magától értetődő igény a korszak kutatásának a története során.

Török Gyöngyi tanulmánya (*Jolán Balogh: The Founder of Research into the Hungarian Renaissance*) annak a művészettörténésznek a portréját rajzolja meg, aki a hazai reneszánsz művészet kutatásának az alapjait lerakta: Balogh Jolán életműve a mai napig megkerülhetetlen kiindulópontot jelent minden, a korszakkal foglalkozó kutató számára. Megközelítésmódját azonban, amelyből többek között éppen a műalkotások humanista olvasata iránti fogékonyság hiányzott, azóta számos ponton meghaladta a kutatás. Török

Hungary, Bulletin of the Society for Renaissance Studies, 14(1997), 7–14. A humanizmus kutatástörténetével kapcsolatban, hasonlóan a teljesség igénye nélkül, csak utalunk néhány cikkre: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után* = „*Nympha super ripam Danubii*”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Bp., Balassi, 2002, 9–21; JANKOVITS László, *Egy hetven éves monográfiáról*, Jelenkor, 44(2001), 970–972; TAKÁCS József, *Tibor Kardos e gli studi sull'Umanesimo*, Nuova Corvina, 2008/20, 92–97.

Gyöngyi volt a kurátora annak az 1982-es schallaburgi kiállításnak, ami szintén Balogh Jolán munkásságán alapult és az ő ideáit tükrözte. Talán ezzel az együttműködéssel is magyarázható, hogy értékeléséből hiányzik az a kritikai hangvétel, amit Balogh Jolán felfogásával kapcsolatban a következő generáció megfogalmazott.³ A schallaburgi kiállítás emblematikus jelentőségét jelzi az is, hogy a kötetben Klaniczay Tibor, Balogh Jolán egész oldalas portréja után a kiállítás katalógusának a címlapja kapott helyet. Az alsó-ausztriai kiállítás mérföldkönek számított a magyarországi reneszánsz-kutatások történetében, ez volt ugyanis a hazai reneszánsz műtárgyak első jelentős, ráadásul nemzetközi seregszemléje, mely ily módon a 2008-as kiállítások viszonyítási pontját is jelentette. Balogh Jolán sok tekintetben pozitivistá tárgyalásmódjához képest Feuerné Tóth Rózsa szemlélete hozott változást, akinek fő érdemeként a kora-renaisszánsz művészet és építészet valamint a humanista művészetelmélet közötti szoros kapcsolat feltárását tartják számon. Az ő jelentőségét már Farbaky Péter tanulmánya ismerteti (*Recent Research on Early Renaissance Art in Hungary*). Farbaky ezen kívül bemutatja az utóbbi évek kutatásaiban bekövetkezett hangsúlyeltolódásokat, azokat az új témákat és tendenciákat, melyek közül néhány, mint például a Jagelló-kori művészet megítélésében bekövetkezett változás, e kötet cikkeiben is tetten érhető.

A második tematikus fejezet az itáliai és magyarországi humanisták valamint költők kapcsolatait, illetve a humanista eszmék terjedésének módjait járja körül (*The Flow of Ideas: Exchanges and Encounters in Literature and Humanism*). Pajorin Klára görög tudósok magyarországi kapcsolatrendszerét mutatja be, többek között egy eddig kevésbé tárgyalt személy, Joannes de Dominis zenggi, majd váradi püspök pályaképének a felvázolásán keresztül (*L'influsso del Concilio di Basilea sull'Umanesimo in Ungheria: I primi contatti degli Ungheresi con gli umanisti greci*). A szerző korábbi tanulmányaihoz hasonlóan ez esetben is arra mutat rá, hogy a humanizmus és a platonizmus hazai befogadását erősen befolyásolta a törökök általi fenyegetettség. Valéry Rees Ficino magyarországi kapcsolatait, műveinek magyarországi fogadtatását elemzi (*Marsilio Ficino and the Rise of Philosophic Interest in Buda*), és arra keresi a választ, hogy miért voltak a firenzei neoplatonista számára oly fontosak a magyarországi olvasók, illetve hogy mit jelenthetett neki Mátyás személye. A választ részben ő is az aktuálpolitikai eseményekben véli felfedezni, Ficino pedig, vélhetően, Mátyás királyban valóban a filozófus király ideáljának a megtestesülését láthatta. Az eszmetörténet felől közelíti meg Bene Sándor is az általa vizsgált témát: tanulmányában Andreas Pannonius karthauzi szerzetes két királytükkrét veti össze egymással (*Where Paradigms Meet: The Theology of Political Virtues in Andreas Pannonius' Mirrors for Princes*). Írása és az előző két tanulmány közös nevezőjeként határozható meg, hogy a szerző véleménye szerint a művek keletkezéstörténetében itt is fontos szerepet játszott a törökök elleni harc és a tervezett keresztes hadjárat előkészítése. Bene a két szöveg forrásainak alapos vizsgálata során egy lényeges különbséget állapít meg a Mátyás királynak, illetve az Ercole d'Este ferrarai hercegnek ajánlott két királytükör eszmeisége között. A szerző ugyanis azt mutatja ki, hogy

³ Lásd például MIKÓ Árpád, *Balogh Jolán*, *Enigma*, 13(2006)/48, 433–435.

Andreas Pannonius a korábbi szöveg tomista felfogásához képest a második királytükörben a scotizmus irányába mozdult el, az arisztotelianus hagyománytól pedig a neoplatonista felé fordult. Ez pedig állítása szerint szintén többek között Bessarion kardinális körének az arisztotelianizmus és a platonizmus összehangolására tett kísérleteivel és a humanizmus eszméinek szélesebb körű térhódításával magyarázható. Bene tanulmánya nem csak az utóbbi időben Andreas Pannonius művei körül megélénkülő kutatásoknak a kontextusában értékelhető,⁴ elemzése a középkor és a reneszánsz fogalmának a nemzetközi reneszánsz-kutatásokban megfogalmazott új interpretációira is reflektál.

Végezetül meg kell említeni az irodalmi fejezetben olvasható két, humanista költéssel foglalkozó tanulmányt. Jankovits László Jacobus Piso Rómában keletkezett költeményeit elemzi és mutatja be a versek intertextuális kapcsolatait (*Jacobus Piso, a Hungarian Humanist in Rome*). Ritoókné Szalay Ágnes a Janus-értelmezésekkel és életrajzi részletekkel kapcsolatos izgalmas nyomozásainak újabb eredményeit osztja meg velünk (*Andrea Mantegna e Giano Pannonio*). Miként sok más korábbi tanulmányában, elemzése most is a filológia, az irodalomtörténet és a művészettörténet határterületein mozog. Ritoókné feltárja Janus Pannonius Andrea Mantegna festő dicsőítésére írott versének jelentésrétegeit, melynek során megkapjuk a költemény művészetelméleti olvasatát. A tanulmány ezen túl arra is vállalkozik, hogy tisztázza az elveszett kettős portré születési körülményeit, és rekonstruálja azt a padovai kapcsolati hálót, amelynek segítségével Janus és Mantegna megismerkedhettek, és sor kerülhetett a festmény megrendelésére.

Andrea Mantegna Janust és barátját, Galeotto Marziót ábrázoló képe csak egy a korszak híres itáliai művészei által készített alkotások közül, melyekről teljes bizonyossággal még azt sem tudhatjuk, hogy egyáltalán eljutottak-e magyarországi megrendelőikhez. Kora-reneszánsz művészettörténet-írásunk nehézségét többek között éppen ez okozza, a korszak kutatóinak sokszor kell megküzdeniük az elveszett művekre vonatkozó források értelmezésével, vagy egyáltalán azok hitelességének a kérdésével. A kötet nagyobb részét a művészettörténeti témájú cikkek teszik ki, melyek számtalan új eredményt és hipotézist tartogatnak az olvasók számára, és többek között éppen a Mantegna-képhez hasonlóan elveszett, vagy éppen csak töredékekben fennmaradt művekkel kapcsolatos ismereteket összegzik.

⁴ A karthauzi szerzetes életére vonatkozó ismereteket az utóbbi időben Pócs Dániel is jelentős mértékben gazdagította: Dániel PÓCS, *Holy Spirit in the Library: The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*, Acta Historiae Artium, 41(1999/2000), 143–149; Uő, *Guglielmo Giralaldi és Andreas Pannonius*, előadás kézírata, elhangzott a *Mi végre a tudomány?: Fiatal Kutatók Fóruma*, I. című konferencián, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, Jakobinus terem, 2003. március 4. Andreas Pannoniusról lásd még KERTÉSZ Balázsné BÍRÓ Csilla, *Andreas Pannonius és Petrarca De viris illustribus című életrajzgyűjteménye = Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Gondolat, 2011 (Bibliotheca Scientiae et Artis), 62–75; Uő, *Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjának prológusa a középkori kommentárelőszavak tükrében = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen–Bp., 2012 (Classica – Mediaevalia – Neolatina, 6), 111–118.

A miniatúra-festészet problémáihoz szólnak hozzá Angela Dillon Bussi (*Le biblioteche di Mattia Corvino e di Lorenzo il Magnifico: Confronti e tangenze, con alcune note sulla ritrattistica laurenziana e corviniana*) és Jonathan J. G. Alexander tanulmányai (*Francesco da Castello in Lombardy and Hungary*). Dillon Bussi, aki korábbi kutatásai során a Mátyás halála miatt Firenzében maradt kódexeket azonosította be, most a magyarországi király és Lorenzo de' Medici könyvtárát veti össze egymással, kitérve a Bécsben őrzött Plautus-Corvina keletkezési körülményeinek a vizsgálatára. Jonathan Alexander cikke talán nem fog minden magyarországi Corvina-kutatónál pozitív fogadtatásban részesülni. Francesco da Castellóval, a lombardiai miniátorral foglalkozó cikkében ugyanis lényegében megkérdőjelezi nem csupán a Castello köré szerveződő műhely, hanem a hasonlóan észak-itáliai stílusjegyeket mutató budai miniaturafestő-műhely létezését is, de legalábbis szorgalmazza a „műhely” fogalmának az újragondolását és pontosítását. Alexander, Castello legújabb nemzetközi szakirodalmának eredményei alapján, a legutóbbi időben neki tulajdonított kódexek stílárius jellegzetességeiből kiindulva, a lombard mesternek attribuíja a budai műhely egyik legrepresentatívabb Corvináját, az ún. Cassianus-Corvinát, lerombolva ezzel az ismeretlen Cassianus-miniátor létezésének hipotézisét. Meg kell jegyeznünk, hogy a budai műhely felülvizsgálatával kapcsolatos érvelés meggyőzőbb lenne, ha az kiterjedne a stíluskör többi kódexére is, illetve azokra a címeres levelekre, melyek a budai műhelynek a működését leginkább feltételezik.

A jelen recenzió már csak terjedelmi korlátok miatt sem vállalhatja fel, hogy elbírálja akár ezt, akár a kötetben olvasható számos egyéb új attribúciós felvetést, annyit azonban a kötet végigtanulmányozása után megállapíthatunk, hogy a nemzetközi szakemberek bevonása a hazai reneszánsz anyag kutatásába már csak azért is gyümölcsözőnek bizonyul, hiszen ha nem is fogadjuk el teljes egészében állításait, mégis számos ponton elgondolkodtató az, ahogy ki merik kezdeni a hazai kutatások által konstruált korábbi koncepciókat. A kötet következő két tanulmánya nem a mítoszok lerombolásáról, hanem éppen a vakmerő mítoszképzés gesztusáról híresült el már rögtön a konferencia idején. A Prokopp Mária és Wierdl Zsuzsanna nevéhez köthető Botticelli-hipotézis, melynek lényege, hogy az esztergomi érseki palota Erényeket ábrázoló freskói közül Temperantia figuráját a firenzei mesternek tulajdonítják, nem sokakat győzött meg a szakmából (*Gli affreschi quattrocenteschi dello Studiolo del Primate del Regno d'Ungheria a Esztergom: Una nuova attribuzione; Nuovi risultati sul restauro degli affreschi quattrocenteschi dello Studiolo del Palazzo Arcivescovile di Esztergom*). Jelen kötet társszerkesztője, Louis A. Waldman a könyv bevezetőjében is egyértelművé teszi véleményét az elképzelés abszurditásával kapcsolatban, amit a konferencia után nem sokkal, már az Élet és Irodalom hasábjain is igen meggyőzően kifejtett.⁵ Waldman egyébként két tanulmánnyal is képviselteti magát a kötetben, s az egyikben visszatér az esztergomi freskók mesterének a kérdéséhez. Úgy tűnik, hogy Waldman elfogadhatónak tartja az eredetileg

⁵ FARBAKY–WALDMAN, *Introduction*, xxxii–xxxiii; „Ha tíz perc alatt nem vagy meggyőző, felejtsd el az elméletedet”: Louis A. Waldman művészettörténésszel PALLAG Zoltán és SZELE Bálint készített interjút, *Élet és Irodalom*, 51(2007)/28.

Balogh Jolán által felvetett elképzelést, mely szerint az erényábrázolások alkotója azonos lenne a forrásokban Ippolito d'Este festőjeként szereplő, bizonyos „Albertus pictor Fiorentinus”-szal.

Farbaky Péter és Buzás Gergely írásai a Mátyás-kori építészet két fő központjának, a budai és a visegrádi palotának a stíluskapcsolatait foglalják össze. Farbaky a budai váron feltehetően vezető építésként dolgozó, firenzei Chimenti Camicia életrajzára vonatkozóan talált újabb adatokat, s ezeknek tükrében vizsgálja a budai rezidencia építészeti előképeit (*Florence and/or Rome? The Origins of Early Renaissance Architecture in Hungary*). A szakirodalomban korábban meghatározott firenzei illetve urbinói kapcsolatok mellett a római példákra hívja fel a figyelmet. Tanulmányában az egyes építészeti emlékek tárgyalása során kitér arra is, hogy a magyarországi épületek és reneszánsz *entérieur*ök hatása milyen későbbi, közép-európai központokban mutatható ki. Buzás Gergely a visegrádi palota reneszánsz-kori építkezéseit és szobrászati díseit illetve azok itáliai párhuzamait mutatja be (*The Royal Palace in Visegrád and the Beginnings of Renaissance Architecture in Hungary*). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy milyen középkori előzményekre vezethető vissza az itáliai hatások jelenléte a magyarországi építkezéseken. Ez a megállapítása egybecseng Ritoókné egy korábbi észrevételével, aki a latin nyelvhasználat erős középkori hagyományával magyarázza a humanizmus korai térhódítását a magyarországi művelődéstörténetben.⁶ Buzás ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy mai ismereteink szerint az *all'antica* stílus mindig is csak díszítőstílus maradt a Mátyás-kori építészetben. A tanulmány szerepeltetése a kötetben azért is fontos, mert mint ismeretes, a palota rekonstrukciója az utóbbi idők egyik legvitatottabb műemléki helyreállítása volt, így a szerzőnek lehetősége nyílt arra, hogy a restauráláshoz vezető utat, számításokat és kutatási eredményeket megossza a nemzetközi szakmával is.⁷

A kötetrészt utolsó két cikke a mecénatúra aspektusaival foglalkozik. Miközben művészettörténet-írásunk a reneszánsz stílus hazai meghonosodásában Beatrix királynénak mindig is kulcsfontosságú szerepet tulajdonított, a korábbiakban nem igazán vizsgálták szerepét a műpártolásban. Mikó Árpád ennek, a királyné népszerűtlenségéből következő történelmi gyökereit ismerteti, majd sorra veszi azokat a műfajokat és emlékeket, melyekben Beatrix megrendelői szerepe feltételezhető vagy kimutatható (*Beatrice d'Aragona e il primo Rinascimento in Ungheria*). Mikó írása illeszkedik abba a trendbe, mely az utóbbi időben Beatrixnak és unokaöccsének, Ippolito d'Estének 1490 után létrejött esztergomi udvarát mint élénk itáliai kapcsolatokkal rendelkező művészeti központot tartja számon.⁸ Ippolito d'Este műpártolásának jelentőségére hívja fel a figyelmet Louis Waldman is, aki az esztergomi Erény-freskókból kiindulva a német festő és művészeti

⁶ RITOÓKNÉ SZALAY, i. m., 9–11.

⁷ A rekonstrukcióról részletes elemzést írt MAROSI Ernő, *Forrásfoglalás: Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben*, BuKsz, 13(2001), 348–362. A vita folytatódott ugyanazon hasábkon: BUZÁS Gergely, *Viták a visegrádi palotarekonstrukció körül*, BuKsz, 14(2002), 11–13; MAROSI Ernő, *Buzás Gergelynek forrás-ügyben enyhe érzelmi reakcióval*, uo., 14.

⁸ Beatrix műpártolásáról lásd még PAJORIN Klára, *Aragóniai Beatrix szerepe Mátyás király irodalmi mecénatúrájában*, ItK, 115(2011), 158–167.

ügynök, Alexander Formoser tevékenységével kapcsolatos kutatásait közli a kötetben (*Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and His Sons, Jacopo and Raffaello del Tedesco*). A monografikus igény-nyel megírt cikk terjedelme szinte már szétfeszíti a konferenciakötet kereteit, a türelmes olvasónak azonban érdekfeszítő nyomozásban lesz része. Formoser ugyanis olyan művészek felé közvetítette Mátyás király megrendeléseit, mint Filippino Lippi, Andrea del Verrocchio vagy, miként az egy nemrégiben előkerült dokumentumból kiderül, Benedetto da Maiano. Waldman cikke azért is izgalmas, mert a mozaikszerűen összerakott levéltári adatok alapján körvonalazódik előttünk a korabeli művészeti mecénatúra gyakorlata és működése, s megismerkedhetünk a reneszánsz művészeti életnek a művészettörténészek által ritkábban tárgyalt üzleties szempontjaival.

A fennmaradt emlékből következően, a Corvinák után talán a szobrászatot tartathatjuk a hazai reneszánsz-kutatások leghálásabb témájának. Ezzel a műfajjal foglalkozik a kötet utolsó fejezete (*Sculpture at the Court of Buda: Art, Antiquity, and Political Ideals*). A szobrászattal kapcsolatos kutatások az utóbbi időben újabb leletekkel és attribúciókkal gazdagították a Mátyás-kori művészetről alkotott ismereteinket.⁹ Ezek közül az egyik legszenzációsabb eredményt Francesco Cagliotinak köszönhetjük, aki a korábban a „Márványmadonnák mestere” elnevezés mögött rejtőzködő művészt Gregorio di Lorenzóval azonosította.¹⁰ Úgy tűnik, hogy a szobrász életműve jelen konferenciakötettel is gazdagodott: Louis Waldman véleménye szerint a nagyközönség által csak néhány éve, 2008-ban, a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett kiállításon megismert, kvalitásos váci terrakotta-töredék szintén a firenzei művésznek tulajdonítható.¹¹ Gregorio di Lorenzónak attribuíál Alfredo Bellandi is újabb műveket a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből, ebben a kötetben ő ismerteti a szobrász magyarországi tevékenységét (*L'attività dello scultore Gregorio di Lorenzo per Mattia Corvino e due episodi sulla fortuna del Rinascimento nel collezionismo ungherese: Il San Giovannino e un Salvatore coronato di spine al Museo di Belle Arti [Szépművészeti Múzeum] di Budapest*). A Mátyás-kori udvari szobrászat másik jeles képviselőjének, Giovanni Dalmatának a munkásságát itt a művész monográfiája, Johannes Röhl mutatja be (*Giovanni Dalmata at the Court of Matthias Corvinus in Hungary*). Francesco Caglioti e kötetben a hagyomány szerint Lorenzo de' Medici ajándéka Mátyás királynak küldött, Nagy Sándort és Dareioszt ábrázoló bronz relief-pár történetével foglalkozik (*Andrea del Verrocchio e i profili di condottieri antichi per Mattia Corvino*). A Vasari által (talán tévesen?) bronz-reliefekként emlegetett Verrocchio-portréknak ma már csak másolatai ismertek, ezeket az ábrázolásokat ettől függetlenül a magyarországi szakirodalom mindig is az uralkodói önreprezentáció és az *imitatio Alexandri* programjának fontos megnyilvánulásaként tar-

⁹ Lásd például VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei*, Művészettörténeti Értesítő, 59(2010), 211–231.

¹⁰ Francesco CAGLIOTI, *A firenzei Gregorio di Lorenzo, Mátyás király szobrásza = Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, kiállítás-katalógus, szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő et al., Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 129–137.

¹¹ A töredék leírását lásd MÉRAI Dóra = *Mátyás király öröksége*, i. m., I, 59–61, cat. I-5.

totta számon. Caglioti tanulmánya a ma ismert különböző változatoknak mintegy családfáját próbálja meg felvázolni, és a reliefeket elhelyezi a „capitani affrontati” ikonográfiai típus történetében.

A magyarországi kutatásokat e fejezetben Pócs Dániel képviseli, aki tanulmányában két, a budai várból származó fehér márvány töredéket vizsgál meg közelebbről (*White Marble Sculptures from the Buda Castle: Reconsidering Some Facts about an Antique Statue and a Fountain by Verrocchio*). A feltehetően a király megrendelésére elkészült Verrocchio-kúthoz, illetve egy antik eredetű Pán szoborhoz tartozó töredékek már korábban is ismertek voltak, behatóbban azonban eddig még senki nem kutatta őket. A szerző arra vállalkozik, hogy a tárgyalt emlékekre vonatkozó források újraolvasása után tisztázza a szobrok keletkezési körülményeit. A tanulmány jól szemlélteti azt az eltérő megközelítésmódot, amit a hazai reneszánsz anyag magyarországi és nemzetközi tárgyalásmódjában – legalábbis ebben a kötetben – többször is megfigyelhetünk. Míg az utóbbi esetben a budai udvarban dolgozó külföldi művészekkel vagy a jelenleg külföldi gyűjteményekben őrzött emlékekkel foglalkozó kutatók, gyakran lenyűgöző anyagismeret és háttértudás birtokában elsősorban az adott művész életművére, stíluskritikára, ikonográfiára koncentrálnak, addig a hazai interpretációk fókuszában legalább ennyire fontos a megrendelő szempontjainak a figyelembevétele, vagyis a műalkotás mint a hatalmi reprezentáció eszközének a felfogása. Ebben a kontextusban tárgyalja Pócs Dániel is a Pán szobor töredékét, s levéltári kutatásai alapján megerősíteni látszik azt a korábbi felvetést, mely szerint a töredék abból a szoborból származhat, amelyet Lodovico il Moro milánói herceg szándékozott Mátyásnak ajándékba küldeni. Az ajándékozás gesztusa összefüggött a Corvin János és Bianca Maria Sforza között tervezett házassággal. A terv ugyan megghiúsult, a források mégis arra engednek következtetni, hogy nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az antik darab Mátyás halála után mégis eljutott az országba.

A Mátyás király udvari humanistáival és művészeivel foglalkozó, nemzetközi tudományos *symposion*ok résztvevői minden egyes alkalommal tulajdonképpen maguk is a középkor óta létező itáliai–magyar kulturális kapcsolatok hagyományának válnak a részeseivé és egyben folytatóivá. A firenzei Villa I Tattiban megtartott konferencia előadói kimondatlanul is felelevenítették annak a nemzetközi tudós társaságnak a légkörét, amivel a budai udvarba érkező külföldi vendégek is találkozhattak, így a kötet méltó folytatása lett az itáliai–magyar kapcsolattörténeti kutatásoknak. Az angol és olasz nyelven kiadott, a Harvard University Press által terjesztett könyv megjelenésének azért is örülhetünk, mert ennek köszönhetően a magyarországi reneszánsz művészetről és humanizmusról folytatott diskurzus az eddigieknél még hatékonyabban kapcsolódhat be a nemzetközi reneszánsz-kutatásokba.¹² Azt pedig csak remélhetjük, hogy a nemzetközi együttműködésben megszületett új eredmények és felvetések a továbbiakban komoly inspirációt jelentenek majd a magyarországi kora-reneszánsz művészet és humanizmus

¹² Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a 2008-ban az ELTE-n, *Matthias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance* címmel megtartott, szintén rangos nemzetközi konferencia kötete sajnos a mai napig nem jelent meg.

tárgyalásához. Végezetül külön ki kell emelnünk a gazdagon illusztrált könyv már-már reneszánsz kódexeket megidéző igényes kivitelét. A kötetet esztétikai értékei miatt is érdemes kézbe venni.

Békés Enikő

TELEKI MIHÁLY UDVARTARTÁSI NAPLÓJA (1673–1681)

Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közlésezi Fehér János, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007 (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 5), 682 l.

2007-ben Kolozsvárott látott napvilágot Fehér János gondozásában, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány támogatásával *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681)*. A kora újkori Erdély történetével foglalkozó kutatók számára rögtön szembetűnhet a címadás, hiszen már a Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatója, Herepei János is említi többször, sőt fel is dolgozta ugyanezt a történeti forrásértékű dokumentumot az *Adattár-sorozat* III. kötetében *Teleki Mihály postálkodási naplója 1674–1679* címmel.

A Herepei Jánosétól eltérő, Fehér által adott cím paratextusként az olvasás irányát jelöli ki a mindenkor befogadó számára. A megváltoztatott címnek műfaji kérdéseket érintő jelentősége van. Ezzel a meghatározással egyrészt nyomatékosítja a postálkodási diárium és az udvartartási napló közti funkcionális különbséget, másrészt az udvartartás jelzői hangsúlyozásával kapcsolatot teremt a kora újkori udvari kultúra és rendtartás instrukcióival, rendelkezéseivel, szokásjogi diskurzusával.

A 682 lapos kötetet Fehér János hetvenlapos bevezető tanulmánya nyitja meg, ezt követi a napló szöveghű közlése a 89–233. lapig, majd a Fehér által készített *Teleki Mihály itinerárium (1674–1679)* folytatódik a következő húsz lapon. Végül a rend-

kívül alapos, kiválóan megszerkesztett, csaknem 220 lapnyi név- és tárgymutató zárja a kötetet, s függelékként néhány színes felvétel látható Teleki Mihály eredeti udvartartási naplójának lapjairól. Mindenképpen előrebocsátható tehát a megállapítás, nagyszabású, komoly előkészületeket igénylő produktumról van szó. A kötet lapjai a szerkesztő-szöveggondozó tudatos kompilációs igényét, alaposságát és jártasságát igazolják.

A kötet kiadásának fontosságát, időszerűségét több szempontból is hangsúlyozni kell. Tágabb értelemben az udvartartási napló egy szélesebb, összetettebb európai kultúrtörténeti nyilvánosságnak a része, amelybe egyaránt beletartozik Aegidius Romanus 14. századi fejedelmi tükre, Niccolò Machiavelli értekezése, Lorenzo Ducci *Arte aulica* című tanulmánya, Thurzó Imre 1617-es instrukciója vagy a Fehér János által is említett proszopográfiai adattár *Batthyány Ádám földesúri famíliája* címmel. A kötet szerves részét alkotja tehát az európai udvari kultúra morális-jogi-politikai beszédmódjai rekonstruálására irányuló nemzetközi kutatásoknak.

Szűkebb értelemben az *opus* a Teleki-kutatáshoz nyújt igen nagy mennyiségű forrástörténeti adalékot. Az id. Teleki Mihály körül kialakult nyilvános tér politi-

kai-etikai-konfesszionális kérdéseivel foglalkozó kutatók a 21. század első évtizedében is szembesülnek azzal a problémával, hogy primér szövegkorpuszként ebben a témában főleg a Gergely Sámuel által szerkesztett nyolckötetes levelezésgyűjtemény áll rendelkezésre. Joggal elmondható tehát, hogy Apafi uralkodásának utolsó tíz éve, a szakirodalomban Erdély hanyatlásával azonosított intervallum, id. Teleki Mihály generális életének utolsó tíz évét is jelenti, s konkrét szövegkorpuszként itt is a Gergely-féle levelezés említhető meg, amely fellelhető ugyan az erdélyi és a magyarországi levéltárakban, de vizsgálatuk, feldolgozásuk még várat magára. Így a Teleki-kutatás egy újabb jelentős szövegkorpuszt nyert az udvartartási napló közzétételével.

Az újabb kultúratudományi diskurzusok módszerei, nemcsak a történeti antropológia, hanem a mentalitás- és a mikrotörténeti olvasatok számára is hathatós segítséget nyújthat a szövegközlés, amely egyszerre teszi lehetővé az 1670-es évekbeli Teleki-udvartartás diakrón és szinkrón metszetének kultúrantropológiai vizsgálatát. A bevezető tanulmány tematikája is a mentalitástörténet módszereinek nyit utat, elég, ha csak a Teleki-udvarbeli büntetések, ajándékozások aktusát említjük.

Mindezen túl magának a naplónak a nyilvánosság elé kerülését is érdemes méltatni. Ahogy Fehér is beszámolt a tényről, Herepei János 1938-tól a Székely Nemzeti Múzeum élén állt, s ekkor bukkan rá az opusra, melyet *Teleki Mihály kővári kapitány postálkodási diáriumának* nevezett el. 1945-ben azonban a Múzeum gyűjteményének mintegy kétharmadát Zalaegerszegre menekítették, s a várost ért bombázások miatt az anyag nagy részét (így a jelen kötetet is) eltűntnek hitték a

kutatók. 1945 után tehát mostanáig pusztán azok az adatok álltak rendelkezésre, amelyeket a történész Herepei igazgatósága alatt a levéltárban jegyzetelt. Az *Adattár*-sorozatban végigkísérhető a fennmaradt források folyamatos közzététele.

Fehér a tanulmány bevezető passzusa után a címadás értelmezésével folytatja gondolatmenetét. A szerkesztő szerint a szövegkorpusz bejegyzéseinek témakörei jóval komplexebbek a postálkodási adatoknál, amelyek az udvarba érkező postákat, küldöncöknél a kiindulás helyét, a küldő személyét, valamint az érkezés időpontját tartalmazó bejegyzéseket fedik le, az udvarból kiindulóknál az indulás idejére, a címzettre, a levél tartalmára, típusára vonatkozó feljegyzéseket takarják. Fehér mindemellett megjegyzi: „A Teleki Mihály udvarában szolgálatot teljesítő deákok (és más udvari szolgák) által vezetett napló tartalmát tekintve a postálkodásról szóló adatok mellett elkerülhetetlenül itineráriumának nyilvántartójává vált [...] állandóan úton volt, s útjain a napló is követte őt, a soros íródeák (a napló több kéz írását mutatja) pedig mindig feljegyezte tartózkodási helyét vagy éppen úticélját, sokszor utazásának okát is” (9–10). S ezután még folytatja a konvenciók szolgák járandóságainak a bejegyzésével, a napi események leírásával. Összegzőképpen a szöveg tartalmi vonatkozásaira hivatkozva írja át a Herepei által adott címet, s nevezi el udvartartási naplónak, mely 17. századi műfaji jelenlétének ismertetésére terjedelmesebb, kilencclapnyi szövegrészt szentel. Közbeékelve szerepel két rövidebb értekezés Herepei és a Székely Nemzeti Múzeum, valamint a napló kutatástörténetéről.

Fehér interdiszciplinaritásra való törekvése ebben a fejezetben kap leginkább

hangot (*A postálkodási diárium/udvartartási napló műfajáról és helyéről a 17. századi naplóirodalomban*). A naplóba történő bejegyzéseknek a funkciója elsősorban az információ rögzítése, rendszerezése és optimális felhasználása volt. Ahol tömeges ügyintézés, illetve nagy udvari forgalom zajlott, ott szükséges volt elkészíteni a napi feljegyzéseket. Gergely Sámuel olyan adatot is megemlít a Teleki-porta kapcsán – írja Fehér –, hogy „naponta száz levelet is útnak indítottak az udvarából” (18). A postamesterség a kora újkort megelőzően is bizalmi tisztségeknek számított, hiszen a státus birtokosa „a legapróbb részletekig kitapasztalhatta a fejedelmi udvar működését, minden oda befutó fontos információ átment a kezén” (19). Teleki Mihály 1656-tól 1661-ig töltötte be a fejedelmi postamesteri rangot. Bizalmi státusa az erdélyi fejedelmi udvarnál már ekkor megkezdődött s kővári kapitányként idővel ez erősödött, hiszen a vár kulcspozícióban volt a Felvidék és Bécs felé vezető úton, tehát állandóan szemmel tarthatta a következő diplomáciai feladatait.

Teleki nagyon tudatosan, előrelátóan szervezte előbb saját udvarának életét, s később taktikus hatalmi manőverezésének köszönhetően a lehető legnagyobb udvar életének, a fejedelmi udvarnak is szervezője, irányítója lett.

Fehér megjegyzi, hogy feltételezhetően Teleki udvarában több naplót is vezettek folyamatosan, s ezt a főúr szükségesnek is tarthatta. Egy per kapcsán nyert említést egy 1670-ben vezetett diárium „ephemerides” (mindennapi bejegyzések) címszóval. 1678-ban valószínűsíthetően két diáriumot is vezetett az ott szolgálatot teljesítő deákokkal, az egyiket fekete, a másikat sárga conventionalisként emlegetve.

A bevezető tanulmány jelentős hányadát Teleki Mihály udvara összetételének, személyi feltételeinek részletező bemutatása teszi ki. A betöltött tisztségek, familiárisok, szolgák száma elsősorban az udvar nagyságától, valamint a politikában, diplomáciában, gazdaságban betöltött centrális szerepétől függött. „Az úr személyétől függően a különböző udvarok arcualata is más-más volt, ezt nagyban meghatározta a dominusz életkora, közéleti szerepe, gyermekeinek a száma” (31). (Telekinak a Kemény János elesétét jelentő nagyszülősi csata után ívelt fel a pályája: 1662-ben kővári kapitány, 1667-ben Máramaros főispán-helyettese, 1669-ben már a fejedelmi tábla ülnöki székének a birtokosa, s még jó néhány tisztséget megszerzett csaknem tíz esztendő alatt, és 1681-ben már az ország generálisának nevezték ki.)

Fehér megállapítja, hogy a 17. század folyamán Erdélyben és Magyarországon is ún. mozgó udvarok léteztek, ami azt jelenti, hogy egy személy köré szerveződött az udvari rendtartás. Ha a dominusznak más portán, birtokon elfoglaltsága akadt: hivatali teendők, gazdasági-diplomáciai ügyek, ez esetben az udvari kíséret is a dominusszal együtt változtatta a helyét.

Az 1670-es években Teleki udvarában kb. 180–200 szolgát becsültek (familiárisok, udvari tisztségviselők, szolgák együttesen).

A Koltai András által szerkesztett *Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek 1617–1708* című kötet 2001-ben 33 kora újkori instrukciót tett közzé. A forráskiadvány kronologikus sorrendben tárja a nyilvánosság elé a 17. században a fejedelmi és a főúri udvarokat szabályozó rendeleteket. Ezt azért szükséges itt megjegyezni, mert az instrukciók által megraj-

zolt kép és a Teleki-udvarban vezetett napló/diárium az udvari nyilvánosságot megteremtő társadalmi tisztségek szerkezetében rokon vonásokat mutat. Habár jelen kötet erre nem helyez hangsúlyt, de érdemes kiemelni, hogy az udvart érintő utasításokkal azok a személyközi kapcsolatok kerülnek előtérbe, amelyek egyaránt befolyásolják mind a privátum, mind a publicum működésének rendjét, ami természetesen a dominusz személyével hozható összefüggésbe.

Fehér nagyon alaposan tárja fel az udvartartási napló információi és a korabeli források alapján a Teleki-udvarban betöltött tisztségek funkcióját, sőt igyekszik név szerint is azonosítani a különféle szolgáltat-tételekért felelős személyeket. A legap-róbb részletekig kitér pl. a pecérek, tyúkászok, ménespásztorok, kádárok, fullajtárok, lovászok, kocsisok, csatlósok szerepének az ismertetésére. Majd a mesteremberek tevékenységeit is bemutatja.

Mint általában a 17. századi udvarokban, itt is a hopmester vagy az udvari kapitány szerepét kell kiemelni, amit valószínűleg Balkó Pál tölthetett be 1691-ben. Fehér megállapítja, hogy konkrétan az udvarhoz tartozók száma mintegy 160 főt tett ki, és ehhez a számhoz még nem tartoztak hozzá az ún. házi uraimék, vagyis a familiárisi szolgálatban lévők, de a saját házuknál lakók. A férfi hopmesterek mellett Fehér említést tesz a női hopmesterekről is, az ún. öregasszonyokról. A Bécsből fiát figyelmeztető Bethlen Miklóst idézi: „Az Hugaidnak egy tisztesseges Öreg Asszony igen szükség” (69). Az úrnő Vér Judit mellett Bornemisza Mihályné Szintay Mária állhatott. Az öregasszony elnevezés nem szó szerint értendő Fehér állítása szerint, hanem a tapasztalat mértékére

utalt az udvari szolgálatban. Az udvarbíró (*praefectus-provisor*) intézte az udvar gazdasági ügyeit. A porkoláb, a kulcsár, a számtartó az ő felügyelete alá tartozott.

Egyik legfontosabb udvari színtérnek a konyhát tekinti az előszó írója. Egy 1671-ben keletkezett konyhamesteri instrukciót is citál. A konyhában a pohárnoknak és a tálmosónak igen fontos szerepe volt. A vendégek érkezésénél szükségesnek tartotta Teleki az egyeztetést az ételek feltálalása miatt.

A Teleki-udvarban a zenei életre is nagy hangsúlyt helyeztek. A korban egyes udvarokban külön szolgáltak síposok, dobosok, trombitások, az udvari bolonddal együtt.

A Teleki-képhez jelentős adalékot nyújthat a *Nevelés és művelődési élet az udvarban* című fejezet. Ezen a főúri portán ugyanis több gyermek is nevelkedett a saját csemetén kívül. Teleki nagy gondot fordított az árvák taníttatására, nevelésére is. A protestáns főúr udvarában többször megfordult katolikus szerzetes is. Elsősorban azért tartotta ezt szükségesnek, hogy a katolikus vallású szolgálok lelki nevelődése se szenvedjen hiányt a protestáns környezetben. Az istentiszteletek látogatása kötelező volt a portáján, melynek elmulasztása súlyos bűnnek számított: „1677. szeptember 13-án maga a naplóvezető is saját bőrén tapasztalta az istentiszteletről való elmaradás következményeit: »Verték vasba Musnait, ekkor töttek engem is az tömlőcbe templomba, nota bene, való nem menésért«.” (65.)

Teleki Mihály tehát igen szigorú várúr lehetett. Gondoskodni akart mindenről, igyekezett nyomon követni az eseményeket, amelyek a környezetében és a saját kommunikációs közegében történtek. Ebbe

az „információbirtoklásba” beletartozott a gazdasági javak számontartása s a diplomáciai feladatok felügyelete éppúgy, mint a cselédek lelki nevelődésének nyomon követése is. A további kutatás számára több kérdés is megfogalmazódhat az olvasottak nyomán. Például: milyennek tartotta Telekit a közvetlen környezete? Készült-e olyan instrukció, amely viselkedésbeli előírásokat is adott a privátum szférájának? Hogyan öltött testet a Teleki-udvarban a színlelés művészete a várúr személyében?

Nagy érdeme még a kötetnek a név- és tárgymutató összeállítása is, amely a fellelhető összes személy- és helynevet tartalmazza a tárgyi címszavakon kívül.

Fehér János munkája rendkívül nagy hiányt pótol a kora újkori Erdély mikrotörténetét kutatók számára. A kötetnek köszönhetően remélhetőleg egyre kevesebb lesz a feltételezésekbe bocsátkozás a Teleki-életmű és -udvartartás kapcsán.

Gáti Magdolna

**KOMLÓSSY GYÖNGYI: A KÜLÖNÖS MAGYAR NYELV.
ADALÉKOK BÉL MÁTYÁS NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGÁHOZ**
Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2010 (Historia Litteraria, 27), 168 l.

A kötetben Bél Mátyás két eddig kiadatlan, héber nyelvhez kapcsolódó nyelvészeti kéziratának átírását olvashatjuk egy-egy tanulmány kíséretében. A téma fontos, hisz a 18. századi szerző munkásságát ismerjük és elismerjük számos tudományterületen, a földrajz- és történettudomány atyjaként említjük, ám a nyelvészeti területén elért eredményeiről máig nincs átfogó képünk. Annak ellenére nem feltárt még munkásságának ez a szegmense, hogy Bél magyar tudós társaság-tervezetében nagy szerepet tulajdonított anyanyelvünk kutatásának. Komlóssy Gyöngyi munkája tehát hiánypótló, fontos hozzájárulás az irodalom- és főként a nyelvtudomány történetéhez. Az Universitas rangos sorozatában már megszoktuk a tudományos igényességet, s ez alól a jelen kötet sem kivétel. A külsőségekkel kezdve, a borító szürke alapon viseli a Historia Litterariától megszokott mintát, középen Bél egyik kéziratának facsimiléjével. A he-

lyesírásban hibát ritkán vehetünk észre, azt is leginkább a héber és szír karakterek lejegyzésénél, ám ezek tudatosan megtagyott Bél-féle elírások. A kötet tudományos igényességét növeli, hogy a héber és szír szavak lejegyzésében hazai szaktekintélyek, Bányai Viktória és Kövér András segítettek a szerzőt.

Áttérve a tartalomra: a cím magyarázatra szorul. Nem derül ki belőle rögtön, hogy mit is tartunk a kezünkben, miről fogunk olvasni. *A különös magyar nyelv* főcím megegyezik a kötetben szereplő második mű címével: *De peregrinitate linguae Hungaricae*. A *peregrinitas* szó különösre való fordítása önmagában nehézkes, de a választást megindokolja a szerző a második tanulmány bevezetésében (123). Végigolvasva a második Bél-szöveg előtt leírt ismertetést a keletkezés körülményeiről, megtudhatjuk, hogy a 18. századi szerzőt műve megírására milyen érzület ösztönözhatta. Ezáltal találónak, már-már

kizárólagosnak érezhetjük a döntést, hogy a latin jelentésárnyalatok közül miért a *különös* szóra esett a választás.

A kéziratok közlését megelőzik a róluk szóló összefoglalások. Így nem rögtön a szövegekkel találkozunk, hanem némi háttértudással felszerelkezve kezdhetjük meg olvasásukat. Az első kéziratot, az *Etymologicon Hungaricumot* Bél befejezetlenül hagyta ránk. Az előtanulmányból összefoglalást kaphatunk a 18. század eleji nyelvrokonság-elméletekről, amelyek közül kiemelkedik Gottfried Wilhelm Leibniz munkája. Ő vetette fel elsőként a finn–magyar nyelvrokonságot. Hazánkban azonban ekkor még a szent nyelvekkel való rokonság kimutatása volt a cél. Ez az eszmeiség megnyilvánul számos irodalmi toposzban, szinte minden műfajban. Így nem meglepő, hogy Bél Mátyás is inkább a héber–magyar nyelvrokonságot kívánta bebizonyítani. Az *Etymologicon* autográf kéziratát az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében őrzik. A szöveg nem tartalmaz datálást, ami az átíró újabb nehéz feladat elé állította, hiszen gyakorlatilag az egész Bél-életművet át kellett olvasnia, hogy kisebb utalásokból hozzávetőlegesen meg tudja határozni a keletkezés időpontját, az 1712–1716 közötti időszakot. A szövegtörténet felvázolása után Komlóssy bemutatja a Bél Mátyás rendelkezésére álló forrásokat, illetve a szótárírási módszereket. A kor tudománytörténetével foglalkozóknak nagyon érdekes lehet a forrásokként említett személyek listája, hisz itt nem kisebb nevekre bukkanhatunk, mint Szenci Molnár Albert, Otrokocsi Fóris Ferenc, Heinrich Opitz, Samuel Bochart, Johannes Buxtorf, Thuróczy János, Tsétsi János és Pázmány Péter. Sem történeti korok szerinti, sem

felekezeti szűrést nem érzékelünk. A névsor alapján egy személyes kánon állítható fel. A korabeli nyelvrokonítók módszere, melyet Bél is követ, számos érdekességgel szolgál. A séma: magyar szó – latin megfelelő – hasonló hangzású héber gyök – héber szó latin betűs hangalakja – a héber szó latin jelentése – jelentéstani magyarázat – hangtörténeti magyarázat. Egy példa, melyen látszik mind a módszer, mind a hivatkozás a forrásokra: „34. Atya, Pater, quod Turcis est: Ata; quamvis Baba in usu illis magis vulgari: descendit a Chaldaico: אבא venit, accessit; forte, quod Pater est primum generationis principium, filiorum, filiarum venientium in hunc mundum; vel quod ex accessu ad mulierem vir fiat pater. Ita deriuat F. Foris in Orig. H. p. 301.”

Látható, a szövegkiadás egyértelműen tudományos közönségnek íródott, Bél Mátyás latin magyarázatokkal látja el az olvasót. A szótár terjedelménél fogva lehetetlen lett volna az egészzet lábjegyzetben lefordítani, ugyanis a 468 szócikk mintegy száz lapot tölt meg. Az irodalomtörténeteseken és történeti nyelvészekén kívül számos tudományterület képviselőjének érdekes olvasmány lehet a szótár, annak ellenére, hogy mára a nyelvtudomány már meghaladta Bél elméletét. Érdemes belelapozni a szótárba, néhol nem kis kreativitásról árulkodik egy-két szócikk létrehozása. Bélnek gyakran furmányos, csavarosan asszociatív módon kellett összehoznia a jelentéseket, s ez a mai tudomány ismeretében akár szórakoztató is lehet.

A második kézirat nem nyelvtörténettel, hanem nyelvhasználatról foglalkozik. Ez volt Bél Mátyás utolsó e tudományterületen végzett munkája. A bevezető tanulmány áttekintés Bél ez irányú tanulmányainak rendszeréről, illetve tudományszerve-

ző tevékenységének eszmei és gyakorlati hátteréről. Levelezésének átvizsgálásából tűnt ki, hogy habár országleíró munkássága visszaszorította nyelvtörténettel kapcsolatos érdeklődését, mégis csaknem két évtizeden át foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel. A *De peregrinitate linguae Hungaricae*-hez Theophil Siegfried Bayertől, neves orientalista barátjától kért segítséget. Mivel nyelvrokonainknak Bayer a finneket tartotta, kettejük közt ez polémiához vezetett, de megmaradt köztük a barátságos viszony. Bél nem Bayer elméletét szerette volna cáfolni, hanem inkább a fentebb említett Leibnizét. Erre bizonyíték, hogy a *De peregrinitate linguae Hungaricae* című dolgozat életében megjelent nyomtatásban. Az autográf kéziratban nem szerepel explicite Leibniz neve, a nyomtatványban azonban már konkrétan megnevezi őt. Annak ellenére, hogy a szerző célja egy elmélet tagadása volt, továbbmegy és hatalmas előrelépést tesz a tudományban, ugyanis ő mondta ki először, hogy a nyelvek hasonlóságából nem feltétlenül következik a népek rokonsága. Jelentősek eredményei a ragozás és toldalékolás tekinte-

tében. Jól látszik Bél alapossága abban, hogy a finn–magyar nyelvrokonságot bizonyító szakirodalomban is jártas volt. Eből kiderül, hogy Bél célja műve megírásával az volt, hogy a magyar nyelvet a kor nagy német, illetve németül értő tudósai elé tárja, az általuk ismert leibnizi elmélet ellenében. A dolgozat közli a teljes latin szöveget, és azt magyarra fordítja. A fordításnál felmerülő nehézségek – a magyar nyelv latin terminusokkal való leírása miatt – érthetően vannak feloldva, a szöveg könnyen olvasható.

Mindkét szöveg közzététele számos szempontból tekinthető mérföldkönek. Bél Mátyás életművének ismerete újabb mozaikdarabbal bővült. Irodalomtudományi, nyelvtudományi, művelődés- és esztétörténeti szempontból ritkán adódik, hogy egy közel háromszáz éves gondolkodási rendszer ilyen hiánytalanul felfejthető, áttekinthető legyen. A művek tágabb tudománytörténeti kérdésekre is választ adhatnak azáltal, hogy Komlóssy Gyöngyi keletkezéstörténetük mellett gondosan feltárta esztétörténeti kontextusukat is.

Juhász Szandra

BALOGH F. ANDRÁS: NÉMET–MAGYAR IRODALMI EGYÜTTÉLÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Budapest, Argumentum Kiadó, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 166), 205 l.

Újabb német–magyar irodalmi kapcsolatokat bemutató könyvvel jelentkezett Balogh F. András, a kárpát-medencei német nyelvű irodalmak kutatója. Az Argumentum Kiadó gondozásában megjelenő Irodalomtörténeti Füzetek 166. száma több mint kétszáz lapon közli a régió német nyelvű irodalmának különböző aspektusait elemző tanulmányait, amelyek a nyelvben és

kultúrájában oly sokszínű kelet-közép-európai térség német–magyar irodalmi együttélési módozatait és az egymásra hatásokat vizsgálják. Az esettanulmányok összességéből a német–magyar, néhol pedig a német–román irodalmi egymásra hatás folyamata bomlik ki.

A tanulmánykötet széles időbeli spektrumot ölel át: a szerző a késő-középkori

irodalmi toposzok vizsgálatával kezd, majd a 20. század történelmi viharában megtépzott és így napjainkra elcsökevényesedett német nyelvű kisebbség kulturális pozíciójának, jövőbeli lehetőségeinek elemzésével zárja a kötetet. A vizsgált témát figyelembe véve három részre lehet bontani a könyvet: az első fejezetekben a szerző egy-egy izgalmas témát megragadva, azt kifejtve – mint például a tokaji bornak vagy Drakulának mint témának a német irodalomban való megjelenése – vizsgálja a kor jellemzőit, annak a németiség életére és ezáltal irodalmára gyakorolt hatását. A nyelvet nem vagy csak részben bírók számára nagy előnye a könyvnek, hogy minden felvonultatott idézet magyar fordítása is megtalálható, ezzel segítve a nem feltétlen szakavatott olvasót a megértésben.

Balogh András a régió német nyelvű irodalmainak alapkérdéseit veszi górcső alá, így már a munka legelején a betelepített németységnek a befogadó országgal, annak eszme- és értékrendjével való szembenézését tanulmányozza. A szerző idézeten keresztül mutatja be annak a sajátos irodalomnak a kialakulását, amely a befogadó magyar táj és kultúra talaján a tudatosan ápoltnémet nyelven szólalt meg és fejezte ki az új haza történelmével való azonosulását. A mai kor embere számára talán kissé ellentmondásos a 18. századi hazai németiség Hungarus-tudata, mikor a betelepített németek anyanyelvükön írtak a magyarság történelmének kiemelkedő alakjairól, jelenségeiről, mintegy identifikációs szimbólumokként használva azokat. A szerző azonban rávilágít a korra, mikor is „a politikai gondolkodást még csak vékony szálak kötötték össze a nyelvi identitással” (27). Egy sajátos irodalom

fejlődési vonalai tűnnek fel, amely magát magyarnak érzi, de a nyelvet nem használja, és amely a német és a magyar kultúra ötvözetéből született egyfajta kettős erőterben.

A folytatásban Balogh 20. századi művészportrékat rajzol meg és életműveket mutat be annak a történelmi viharoktól sújtott kornak tükrében, melyben a vizsgált írók éltek s tevékenykedtek. Frappáns és sokatmondó tanulmánycímek világítanak rá az egyes szerzők jellemzőire, korukra, életműveikre, a történelemnek az életükben és művészetükben támasztott problematikájára. Ilyenek a beszédes *A többnyelvűség kényelvű kétkedője: Franz Hodjak, Richard Wagner és az ellenkezés öröme* vagy *Az 1956-os Hans Bergel* címek. A bemutatott művészek és művészetükön keresztül kibomlik előttünk szinte az egész viharos 20. század: a fasizálódó Európa, a náciizmus örökléte, a Harmadik Birodalom agresszív terjeszkedése, népiirtások és koncentrációs táborok, a háború bukása és az azt követő teljes német összeomlás, az új határok etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó meghúzása, a kollektív bűnösség kimondása és a németiség deportálása, malenykij robot és internáló táborok, a kommunista diktatúra elnyomása, migráció, emigráció és kényszeremigráció. Mindezek a viharok nem kímélték a regionális német irodalmat és annak művelőit sem: a háború előtt és alatt a náci propaganda felkarolta a határon túli német literatúrát, mely a nagynémet egység ideológiáját és az anyaországtól távol is ahhoz hűségesen ragaszkodó szerzők eszményképét volt hivatott szolgálni. Ezért még a nem náci írók sorsa is ellehetetlenült a háború után. A német nyelv, mely korábban regionális szinten a középkori latinhoz hasonlóan

egyfajta nemzeteket átfogó közös kultúrnyelvként funkcionált, megszűnt ebben a minőségében létezni, a régió német irodalma elcsökevényesedett. A németül mégis megszólaló gondolkodók élete mind különböző, ám hasonlóan küzdelmes és hányattatott sorsokat példáz: a romániai születésű Hans Bergel karrierjét a magyar forradalom határozza meg, fegyház és kényszermunka jut neki osztályrészül egy novella tendenciózus elemzése után. Franz Hodjak életét és irodalmi tevékenységét a Ceaușescu-diktatúra lehetetleníti el, míg végül ő is emigrálásra szánja magát, akár csak Richard Wagner, aki az NSZK-ban telepedik le a szép irodalmi karriert befutó Herta Müllerrel, miután a román titkoszolgálat, a Securitate gyakorlatilag kikényszeríti őket az országból. Mindannyiuk közös élménye a (szellemi) otthonból való kiszorulás, a hontalanság érzése: sem a beszűkült nemzetiségi gondolkodásban, sem a diktatórikus eszközöket alkalmazó kommunizmusban, sem a számukra idegen nyugati kapitalizmusban nem talál(hat)ták meg helyüket. Annál inkább rátaláltak azonban eredeti írói hangjukra, mindegyik más és más írói nyelvezetet és világot épített ki magának, mintha nem is egy régióban szocializálódtak volna. Az írói világok sokfélesége, pl. Hans Bergel mitizáló epikája, Hodjak iróniája, Richard Wagner önmarcangolása, illetve ezen sokféleségnek az elemzése a kötet erőssége.

A kötet tematikailag utolsó részében Balogh a jelent nézi és a jövőbe tekint: a német nemzetiségi kultúra hazai helyzetével és jövőbeli esélyével foglalkozva a szerző a rendszerváltás hozta új lehetőségeket és a veszélyforrásokat vizsgálja.

A veszélyeket elsősorban a beolvadásban, a globalizáció uniformizáló jellegében és a hazai német kisebbség gazdasági önszerveződésének hiányában látja. A szerző a tradíció fogalmának újragondolását a nemzetiségi kultúra sarkalatos és elengedhetetlen pontjának tartja, és ezt a szellemi folyamatot követi pontról pontra nyomon. A hazai német kisebbségi irodalom éppen abban alkotott maradandót, hogy minden körülmények között meg tudott újulni, most is egy ilyen megújulási folyamatot élhetünk át, amelyben épp a magyar irodalom által szolgáltatott irodalmi modellek tűnnek irányadónak, így felismerhetjük Ady, Babits, József Attila és Petri György hatását is. Ennek az irodalmi folyamatnak a dokumentálása közben a szerző kitekint az irodalomból és a többségi társadalom felelősségére is felhívja a figyelmet: ennek anyagi, erkölcsi segítségnyújtására apellál s hangsúlyozza az összehangolt kutatás szükségességét is.

Balogh a nemzetiségi kultúrák országhatárokon túlmutató jellegét abban is látja, hogy ugyanannak a szerzőnek más országban más a szerepe, recepciója, művészi világa. Egy egységesebb európai kulturális normarendszer kialakítása sokat segítené a nemzeti tradíciók mentén, mintegy azok szélárnyékában kialakult kisebbségi irodalmi hagyományok tudatának erősítésében. Balogh szerint a mai Magyarországon a hagyomány és a nemzetiségi kultúra magas szintű művelése egyetlen reális színhelyül az egyetemek kínálnak, mert itt valószínűsíthető meg a „kisebbségstudomány” intézményes keretek között való ápolása, mindemellett azonban hangsúlyozza a hazai általános iskolai és gimnáziumi nemzetiségi oktatás fontosságát is.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2012. CXVI. évfolyam 3. szám

Balogh F. András könyve tudományos
hozádéká mellett hasznos olvasmánya
lehet a témában járatlan olvasóknak is, s
egyfajta figyelemfelkeltőként szolgálva to-

vább növelheti a közép-európai gyöke-
rekkel rendelkező kortárs német irodalom
iránti érdeklődést.

Pollak Petra